

L'aportació de les ciències socials al coneixement

Conferència de cloenda del Centenari de l'Institut d'Estudis Catalans,
pronunciada a la Casa de Convalescència el 23 de gener de 2008

ANTONI SERRA I RAMONEDA

Membre de l'IEC

Confesso haver-me sentit afalagat quan el president Giner va proposar-me que dissertés sobre un tema tan apassionant i alhora tan difícil com és l'aportació de les ciències socials al coneixement en la sessió de cloenda del Centenari de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquesta és una institució cabdal dintre del panorama intel·lectual del país que ha sabut superar unes circumstàncies enormement adverses al llarg de la seva vida, fet que l'ha convertit en una prova fefaent de la voluntat d'un poble de mantenir les seves essències. Tothom té, més o menys dissimulats, uns grams de vanitat que una invitació com aquesta tendeix a excitar. Tanmateix, passat el primer moment, en tocar de peus a terra em vaig adonar de la nul·la idoneïtat de la meua persona per a acceptar l'encàrrec. La meua especialització se situa en una parcel·la molt concreta i precisa de l'economia dedicada a temes relacionats amb la unitat de producció i, a sobre, des d'una òptica aplicada, poc propícia, per tant, a una visió global dels problemes socials i de l'ampli ventall de disciplines que es dediquen a llur estudi. Conscient de les meves limitacions, les vaig comunicar al president i li vaig suggerir noms d'altres

membres de la meua Secció, al meu entendre, més adients per a parlar del tema previst. Per raons que en principi només poden ser degudes o bé al que irònicament anomenen *privilegi de l'edat* o bé al record dels anys —avui, ai las!, llunyans— en què vam compartir, encara que no de manera simultània, aules al Liceu Francès de Barcelona, el president rebutjà els meus sòlids arguments i insistí en la seva decisió. Disciplinat per natura, vaig entendre que es tractava d'una ordre que no podia rebutjar. Immediatament, posat el fil a l'agulla o la peça al teler —com veuen, les tradicions tèxtils de la nissaga a la qual pertanyo deixen petjada—, el tema es convertí en el meu quefer essencial. Seguidament els exposaré els resultats dels meus esforços. M'apresso a reconèixer que no he reeixit a esborrar el pecat original, ja que no he aconseguit eliminar el biaix que imposa la deformació professional. Sóc conscient que en les meves paraules dono un pes excessiu a l'economia, erigint-la en la disciplina central de les ciències socials, posició que pot ser perfectament qüestionada per altres persones, entre les quals el mateix president de l'Institut. Demano excuses per aquest fet, però espero que compregueu la dificultat de vèncer la inèrcia de tants anys d'especialització.

Per molts experts, fou l'italià Gianbattista Vico (1664-1744) el primer a fonamentar epistemològicament la separació entre les ciències humanes i les naturals. Curiosament, però, afirmà que pel fet que la natura és una creació divina, només Déu podia conèixer a fons les lleis subjacents al seu funcionament, que sempre restarien amagades a la percepció humana. La societat, en canvi, en ser una creació humana, podia ser sotmesa a una anàlisi completa i fonda per l'home sense deixar cap misteri per revelar. En definitiva, al seu parer, les ciències humanes, especialment les socials, encaraven un panorama de més volada que no pas les naturals o experimentals.

No sembla pas que el temps hagi donat la raó al filòsof napolità. El progrés de les ciències naturals en els prop de tres segles transcorreguts d'ençà de la *Scienza nuova*, la seva obra cabdal, ha estat gegantí i ha permès uns avenços tecnològics espectaculars de totes les seves branques. Així, tal com ens explicà el doctor Massagué, en el camp de la biologia cel·lular ja s'albira una autèntica revolució pel que fa al tractament de les malalties de l'ésser humà gràcies a la possibilitat de llegir-ne el codi genètic. La conquesta de l'espai progressa, ja que gràcies a les aportacions de la física i l'electrònica obre unes perspectives insospitades en les seves aplicacions en el tractament i la transmissió de la informació. Constantment, gràcies a la química, apareixen nous materials amb prestacions més eficaces que les tradicionals.

Les ciències humanes, i penso especialment en les socials, no presenten, ni de bon tros, un panorama tan brillant, malgrat l'opinió de Gianbattista Vico. O, en tot cas, els seus efectes no són ni tan evidents ni molt menys tan tangibles per al progrés de la humanitat. Quines són les conseqüències concretes de la progressió de l'economia o de la sociologia, per esmentar dues ciències socials, en aquests tres-cents anys que ens separen de l'aparició de *Scienza nuova*? La resposta més freqüent, o la que jo, per deformació professional, crec que ho podria ser, assenyalaria la teoria keynesiana que ens permet lluitar contra la crisi de

l'activitat econòmica de manera més eficaç que no pas abans que aparegués, als anys trenta del propassat segle. Contradient l'opinió dels clàssics, el model keynesià, en posar en relleu la dificultat de les forces naturals de l'economia d'assolir la plena ocupació, o la lentitud a assolir-la, obrí les portes a la intervenció del sector públic quan l'activitat del privat no té prou empena. Aquests dies presenciem com, seguint les recomanacions de la doctrina keynesiana, els bancs centrals dels països amenaçats per l'esfondrament del mercat hipotecari nord-americà estan insuflant liquiditat a les institucions financeres per tal d'evitar els mals majors d'una recessió. Segurament, els especialistes en altres branques de les ciències socials podrien aportar algun exemple similar. Però no hi ha dubte que difícilment tindria l'espectacularitat dels que podria esmentar un conreador de les ciències experimentals. Com també és innegable que són molts els mals, com ara la fam, les guerres, les epidèmies o els terrorismes, que encara afligeixen de manera cruel bona part de la humanitat.

Hi ha, doncs, un complex d'inferioritat de les ciències socials, malgrat les profecies de Gianbattista Vico. No en va els anglosaxons les qualifiquen de *soft sciences*, 'ciències toves'. Els és molt sovint difícil enunciar lleis generals, és a dir, vàlides en tot temps i espai, com ara les de la física, i es troben amb la impossibilitat de dur a terme experiments en què la majoria de les variables estan sota control, cosa que permet detectar les causes o els efectes d'un fenomen. També la manca de dades impedeix l'anàlisi quantitativa del funcionament dels grups socials estudiats, fet que comporta que les recerques arribin a conclusions imprecises, mancades de rigor i de feble verificabilitat.

És més, com diu un especialista,¹ «també hom posa sovint en dubte llurs mètodes de recerca per la seva manca de rigor i els crítics es precipiten a assenyalar que els qui prenen les decisions importants presten poca atenció al que diuen els científics socials». Aquesta estesa insatisfacció amb l'estat actual de les ciències socials té, de tota manera, un contrapunt optimista. Hi ha indicis que algunes de les raons que la motivaren han començat a ser seriosament corregides, la qual cosa em porta a esperar un futur i no llunyà redreçament. Convé, doncs, examinar les bases d'aquest optimisme per a comprovar que és més que el que els anglosaxons anomenen *wishful thinking*.

En primer lloc, hom ha de reconèixer que tradicionalment hi ha hagut un distanciament, una ignorància mútua entre les diferents ciències socials que les ha perjudicades individualment, és a dir, hi ha hagut entre si molt poca osmosi enriquidora. Agafem-ne les tres branques més importants: l'economia, la sociologia i el dret, incloent en aquest tercer apartat la ciència política. Liah Greenfeld, una reconeguda sociòloga israelita crítica amb la deriva de la ciència econòmica, té un interessant assaig² en el qual recorda la tensió que alse-

1. Jean-Eric AUBERT (1999), *Into the Future with the Social Sciences*, OECD Observer.

2. Liah GREENFELD (2001), «How Economics became a Science: the Surprising Career of a Modern Discipline», a Amanda ANDERSON i Joseph VALENTE, *Disciplinary at the Fin de Siècle*, Princeton University Press.

gle XIX i part del XX es mantingué a Europa, especialment a Alemanya, entre els qui, enlluernats per la física i a l'empara de la doctrina del *laissez-faire* heretada d'Adam Smith, bastien uns models matemàtics teòrics a la cerca d'unes lleis universals i els qui, per contra, asseguren que els paràmetres històrics, locals i socials no poden obviar-se en intentar explicar els fenòmens econòmics. Tant és així que, segons l'autora esmentada, la bifurcació es féu tan evident que arribà a la semàntica en contraposar la *Staatwirtschaft*, que té en compte la variabilitat històrica, cultural i social de les lleis econòmiques, a la *Nationalökonomie*, obsesionada per la formulació de lleis universals que són subjacents a totes les manifestacions concretes d'un fenomen. Finalment, al segle XX, les discrepàncies minvaren amb el triomf als Estats Units d'Amèrica de la versió impersonal i ahistòrica de l'economia, triomf que s'estengué a Europa, relegant a un paper molt secundari una visió més sociològica i, podríem dir-ne, política del comportament econòmic. En altres paraules, una teoria econòmica abstracta, amb molt d'aparell matemàtic, emprengué una deriva cap a les ciències naturals, separant-se considerablement de les dues branques amb les quals havia mantingut estretes relacions. Els camins divergiren quan, en realitat, l'objecte d'estudi era comú.

Ara s'ha iniciat un canvi de rumb, tot i que encara és a les beceroles. Primer, perquè, finalment i després d'un termini més llarg de l'esperat, la nova matemàtica que inaugurarà l'obra pionera de John von Neumann i Oskar Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*, ha començat a produir efectes en permetre que els models bastits per la teoria econòmica, sense cap pèrdua d'elegància formal, guanyin en concreció i realisme. M'explicaré. Els primers economistes, fascinats pel rigor i el prestigi de la física, s'inclinaren per emprar una matemàtica, el càlcul diferencial, que havia estat pensada per a les necessitats d'aquesta darrera ciència. Eren, per tant, uns estris que només podien aplicar-se a l'economia si es forçava una deformació de la realitat econòmica. Calia operar amb funcions contínues i diferenciables, per exemple, quan moltes magnituds econòmiques no compleixen aquestes condicions. Se sacrificava realisme, però s'aconseguia elegància i, sobretot, una equiparació amb les ciències naturals. L'obra de Von Neumann i Morgenstern, esperada amb candeletes, capgirà el panorama. Significava una matemàtica nova, ajustada a les necessitats de l'economia. Després d'una espera més llarga del que hom podia preveure, avui els efectes ja són evidents. A les revistes científiques de teoria econòmica és difícil trobar un article que en un paràgraf o un altre no s'esmenti l'equilibri de Nash, nom del matemàtic especialista en teoria de jocs la vida del qual inspirà la pel·lícula *Una ment meravellosa*. Lentament, els models teòrics guanyaren en realisme, i la nova matemàtica els ha anat permetent incorporar-hi variables, diguem-ne, sociològiques. Per exemple, confiança (*trust*) i prestigi són condicions preses en consideració en l'anàlisi econòmica en la mesura que tenen una influència decisiva sobre les transaccions i la magnitud dels seus costos i, per tant, del bon funcionament del mercat. Al mateix temps, aquest gir matemàtic ha revifat el corrent institucionalista de Veblen i Commons, que havia quedat oblidat en un racó per la dificultat de representació matemà-

tica dels seus conceptes fonamentals; avui l'anomenat *neoinstitucionalisme* mereix una considerable atenció dels teòrics de l'economia. Tanta que alguns dels seus conreadors ja han estat guardonats amb el Premi Nobel, com és el cas de Douglas North. Aquest neoinstitucionalisme, fidel a les seves arrels, té com a objectiu conèixer el paper que tenen les institucions en la vida econòmica. Ara bé, les institucions són creacions socials, sovint amb una fonamentació jurídica, que evolucionen amb les exigències i els valors de la societat. Les fronteres entre dret i economia es difuminen, especialment als països on predomina la *common law*, i més lentament als que, com el nostre, segueixen la tradició molt més formalista del dret romà. Però no cal sinó fullejar alguna de les diverses revistes dedicades al tema, com ara el prestigiós *Journal of Law and Economics*, per a comprovar, d'una banda, que els juristes estudien els efectes econòmics de les normes legals, i, de l'altra, que els economistes tenen en compte, en llurs recerques, el marc legal en què és duta a terme l'activitat econòmica. Moltes universitats, entre les quals les més prestigioses, inclouen en els plans d'estudi una assignatura titulada *Law and economics*, o una apel·lació similar. Prova clara, doncs, de l'empena que ja ha agafat aquest corrent, híbrid d'economia, dret, sociologia i, fins i tot, història. L'efecte que això pot tenir per al benestar de la humanitat és considerable. Unes lleis més ajustades a les característiques dels problemes que pretenen resoldre, després de l'estudi a fons d'aquells, unes sentències judicials que tinguin més en compte els fets reals que no pas els formals i un seguiment continuat de les necessitats, no només econòmiques, de la societat serien un pas endavant de primera magnitud. La ignorància recíproca entre dret i economia ha fet molt de mal, i és urgent evitar la malversació de recursos que provoca.

Un altre senyal de canvi ha estat l'interès que ha despertat darrerament l'economia de les organitzacions. Cal explicar que la confiança en el mercat com a mecanisme de gran eficiència per a coordinar, mitjançant els preus, les activitats d'agents independents, reblada de l'individualisme consubstancial al liberalisme, féu que els economistes menystinguessin les organitzacions, grups humans en els quals són normes i rutines, i no pas els preus, les eines que cal emprar perquè assoleixin tots un comportament harmoniós. És a dir, es donava la paradoxa que una unitat de tanta presència i pes per al procés d'assignació de recursos i formació de preus era ignorada pels que es dedicaven a estudiar-la, com si tots els agents que intervenen en els mercats fossin unipersonals o, dit en altres paraules més comunes, treballadors independents. En termes jurídics, seria un panorama en què el contracte laboral no existiria. Per contra, la sociologia ben aviat s'havia adonat de la transcendència que per a la vida col·lectiva tenen les organitzacions i les regles amb les quals operen. Com comenta Kilcullen,³ ja a la darrerria del segle XIX, Max Weber s'havia interessat per la proliferació observada de les fórmules burocràtiques per a la gestió de les organitza-

3. John KILCULLEN (1996), *Max Weber: on Bureaucracy*, POL264 Modern Political Theory, Macquarie University.

cions privades i públiques, fet que assignava a la major eficiència que presentava envers fórmules alternatives. Una organització gestionada per una burocràcia, creia, funcionarà millor que les seves competidores i s'imposarà en la lluita per la supervivència. Observeu que aquest punt de vista de regust darwinian és precisament l'oposat al que, seguint la tradició smithiana, mantenien els economistes contemporanis a Weber, opinió que avui sembla tenir novament un gran predicament i que consisteix a afirmar que el mercat és sempre més eficient que la burocràcia. Nogensmenys, l'optimisme de Max Weber no quallà íntegrament entre els seguidors de la sociologia de les organitzacions que ell havia engegat. Aviat començaren a detectar-ne les limitacions i les falles i possibles perversions en determinades situacions, i s'adonaren que la burocràcia no és la màquina perfectament lubrificada i sense friccions que havia somiat Weber. Estudis de casos palesaren violacions de les normes i rutines, decisions no aplicades i activitats d'influència, o *lobbying*, si em permeten l'anglicisme, que impliquen un malbaratament dels recursos. Possiblement, si bé, com assenyalava Gibbons,⁴ fou Merton, amb l'assaig *Bureaucratic Structure and Personality*,⁵ el primer a impulsar la sociologia de les organitzacions postweberiana, el francès Crozier⁶ fou el més conegut, almenys entre els europeus, del reguitzell de sociòlegs dedicats a l'estudi de les organitzacions que, a més, influenciaren els pràctics de l'administració d'empreses. El fet és que els sociòlegs havien sabut interessar-se pel funcionament de grups en què la mà visible —per emprar la terminologia de Chandler—⁷ de regles i rutines és el mecanisme de coordinació, mentre els economistes seguien interessant-se només per l'actuació de les forces impersonals del mercat. Darrerament, però, entre els meus col·legues són molts els qui propugnen una correcció. En llur opinió, les organitzacions han de ser objecte d'anàlisi amb l'instrumental, el *toolkit*, típic de la microeconomia, i alhora cal incloure variables sociològiques als models amb què estudien el funcionament dels mercats. Potser un dels més estentoris en aquestes opinions és el professor de la famosa MIT Sloan School of Management Robert Gibbons,⁸ que assegura que ha arribat l'hora que siguin els economistes els qui incloguin als seus models de mercats i organitzacions conceptes i variables propis de l'anàlisi sociològica perquè, a més de guanyar en realisme, també siguin més útils per a la pràctica empresarial. I predica amb l'exemple, com es pot comprovar llegint-ne els articles.

4. Robert GIBBONS (2004), «What is Economic Sociology and Should any Economists Care?», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 18, núm. 4.

5. Robert MERTON (1940), «Bureaucratic Structure and Personality», *Social Forces*, vol. 18.

6. Michel CROZIER (1963), *Le Phénomène bureaucratique*, París, Seuil.

7. Alfred D. CHANDLER (1986), «From the Visible Hand», a Louis PUTTERMAN (ed.), *The Economic Nature of the Firm*, Cambridge, Cambridge University Press.

8. Robert GIBBONS (2003), «Team theory, garbage cans and real organizations: some history and prospects of economic research on decision-making in organizations», *Industrial and Corporate Change*, vol. 12, núm. 4.

A més d'aquesta superació de les diferències metodològiques entre les diferents branques de les ciències socials, dues altres tendències han de permetre donar una embranzida al seu progrés. D'una banda, la millora de la quantitat i qualitat de les dades estadístiques de tota mena disponibles per als investigadors, fet que hauria de permetre no només un millor coneixement de la realitat estudiada, sinó també una més gran precisió de les seves conclusions. De l'altra, encara que ja sé que sona a tòpic, les noves tecnologies de la informació i la comunicació, conegudes per la sigla TIC, han de permetre acumular, processar i disseminar grans quantitats de dades, alhora que han d'enllaçar bases de dades disperses en molts països diferents i permetre estudis comparatius de gran abast. Hi ha qui, com Jean-Eric Aubert,⁹ creu que la transformació de les ciències socials, gràcies a aquestes noves tecnologies, pot ser més important que la de les ciències experimentals. És més, assegura que els efectes s'assemblaran als que han tingut sobre la climatologia. No fa gaire temps les previsions meteorològiques es basaven en dades obtingudes de manera poc sistemàtica i intermitent per observatoris dispersos. Avui, gràcies als satèl·lits, comprenem molt millor els fenòmens climàtics, i les previsions són molt acurades. Pot haver-hi un excés d'optimisme en aquesta profecia, però no deixa de tenir un cert fonament.

Si les ciències experimentals porten una empenta tan gran que permet creure en un futur lliure de moltes de les lacres que el món arrossega, on la tecnologia ha de permetre eixamplar els límits de les possibilitats humanes més enllà del que somnià Jules Verne, per quina raó hauríem d'esmerçar esforços a accelerar el progrés de les ciències socials? La resposta es troba en el nou escenari, que es resumeix en l'expressió *societat del coneixement*, que, impulsat per les noves tecnologies de la informació i la comunicació, serà el signe dels temps a venir. En l'àmbit econòmic aquest escenari significa que ja no és el capital físic, com ara la maquinària, el determinant del potencial productiu d'una economia, com ho havia estat a partir de la primera revolució industrial, sinó un d'intangible com és el coneixement. La capacitat de millorar la qualitat del capital humà i, per tant, de crear nou coneixement i noves idees i d'incorporar-los a nous béns i serveis, determinen la riquesa d'una societat. Impulsada per unes tecnologies molt potents, la humanitat s'endinsa en una nova i prometedora etapa, però encara resta molt camí per recórrer perquè els efectes dels avenços tecnològics eliminin els problemes que la humanitat arrossega encara a l'inici del segle XXI. Mirem enrere: sempre és bo aprendre de la història. Els invents inclosos dintre de la primera revolució industrial requerien modificacions institucionals per a ser plenament aprofitats, modificacions que tardaren molts anys a produir-se. L'exemple més conegut fou el de la societat anònima, figura legal imprescindible per a aprofitar les economies d'escala de les noves tecnologies, que només fou acceptada de manera generalitzada als països més avançats, començant pel Regne Unit, ben entrada la segona meitat del segle XIX, després de vèncer moltes

9. Jean-Eric AUBERT, *Into the Future...*, nota 1.k.

resistències. O l'aparició dels sindicats com a mecanisme de protecció del treball enfront dels interessos del capital, sobretot a les empreses de grans dimensions en què es produïa la separació entre propietat i control.

El coneixement és un factor de producció molt especial perquè les seves transmissibilitat i valoració s'enfronten a moltes dificultats, com bé saben els experts en comptabilitat, dedicats en cos i ànima a buscar noves normes que substituïxin les vigents durant l'època en què el capital físic, màquines i edificis, eren l'actiu principal de les unitats de producció. Els juristes busquen fórmules per a evitar l'expropiació del valor creat amb el coneixement, és a dir, la protecció de la propietat intel·lectual. I, tard o d'hora, caldrà construir noves figures jurídiques per a les empreses en què el coneixement dels seus empleats és una proporció important del cost dels béns i serveis que produeixen. La societat anònima tradicional és, en canvi, apropiada quan el component principal del cost és el valor aportat per l'immobilitzat tangible.

Però els canvis institucionals que la societat del coneixement requereix no es limiten a l'àrea econòmica. Tots els experts manifesten que l'aprofitament de les potencialitats de les noves tecnologies exigeix l'acumulació del que anomenen *capital social*, és a dir, un conjunt de relacions personals que permeti compartir riscos, informació i recompenses. Com més densa sigui aquesta xarxa, més fàcil serà la inversió en nous béns i serveis innovadors. Ho diu de manera gràfica Charles Leadbetter:¹⁰ «Les xarxes de relacions socials creen capital social, que és absolutament crític per la nova economia. Una ètica de confiança i col·laboració és tan important per a la nova economia com l'individualisme o l'interès propi» (p. 11). Per a crear, hem de col·laborar. Són els científics socials els responsables de descobrir les vies més eficaces per a acumular aquest actiu intangible però de tanta significació per a una autèntica societat del coneixement.

Els experts també indiquen que un risc que té aquest nou paradigma productiu és l'increment de les desigualtats tant en l'àmbit internacional com en el nacional. Si aquest risc es materialitza, gran part dels efectes beneficiosos que hom espera dels espectaculars avenços de la ciència i la tècnica seran anul·lats per les confrontacions entre rics i pobres, savis i ignorants, afortunats i desvalguts. El capital social no pot limitar-se a unes capes privilegiades de la població si volem no només no perpetuar la injustícia sinó també no posar en perill la sostenibilitat del progrés.

Les ciències socials, i els seus conreadors, tenen, doncs, un paper molt important en els temps propers. Juristes, economistes, sociòlegs i antropòlegs, entre altres especialistes, han d'estudiar la realitat, detectar-ne les tendències i, superant les diferències metodològiques que els han separat, proposar les reformes a les institucions que permetin una ràpida adaptació a les noves condicions que l'èxit de les ciències experimentals, i les tecnologies que se'n deriven, han assolit en aquests darrers temps. Les resistències al canvi són considerables, però

10. Charles LEADBETTER (2000), *Living on thin Air*, Londres, Penguin Books.

els canvis són imprescindibles. Un desequilibri entre ciències de la natura i ciències socials comportaria un endarreriment de greus conseqüències per al conjunt humà.

Val a dir que a casa nostra, a Catalunya, la recerca en ciències socials ha palesat molt bona salut en aquests darrers temps, com es pot comprovar llegint els *Reports de la recerca* publicats per l'Institut. Cal, però, no defallir i seguir la trajectòria que ara fa cent anys marcaren els seus fundadors. Són molts els problemes de tota mena —immigració, dèficit financer, impuls innovador— que pateix el país. Estem convençuts que els hereus dels noms il·lustres que figuren en la història de la nostra institució tornaran a mostrar el mateix tremp a l'hora de trobar-ne les solucions.